

Dag Lindström

Kvinnor, våld och vardagskriminalitet

Teman inom tysk kriminalitetsforskning

Kriminalitetsforskning framstår allt tydligare som ett etablerat och livaktigt område i nordisk historieforskning.¹ Uppenbart är också att det här finns många anknytningspunkter till ett internationellt forskningsläge. Detta visar sig inte bara i allmänna litteraturreferenser och generella impulser att uppmärksamma detta problemområde, utan det kommer till uttryck även i formuleringen av bestämda frågeställningar, i komparationer och i specifika förklaringsmodeller. Lika tydligt är också att inflytandet främst kommer från den anglo-amerikanska historieforskningen, samt i viss mån från den franska.²

Kontrasten är påfallande vid en jämförelse med den nästan totala frånvaron av inflytande och påverkan från tyskt håll. Några undantag finns visserligen. Norbert Elias civiliseringsteorier har haft stor betydelse.³ Här rör det sig dock inte om konkreta studier av kriminalitet, rättsutövning o.dyl., utan i stället om en övergripande modell för samhällsförändring i anslutning till vilken även kriminalitetens och rättsutövningens förändringar har diskuterats. Jan Sundin har också uppmärksammat och diskuterat Dirk Blasius studier av vardagskriminaliteten i 1700- och 1800-talets Preussen, och de kopplingar han gör mellan stöldbrottslighet, sociala förändringar och klasskamp.⁴

Trots enstaka undantag består det samlade intrycket. Den tyska forskningen kring kriminalitet som historiskt fenomen har hittills uppmärksammat påfallande lite och haft ett närmast försumbart inflytande i Sverige och Norden. När Dirk Blasius 1981 publicerade en översikt över historisk forskning kring kriminalitet, fanns heller inte mycket tysk litteratur att hänvisa till på detta område.⁵ 1988, då Blasius gjorde en ny genomgång av forskningsfältet, var de tyska arbetena fortfarande få, men år 1992 kunde Gerd Schwerhoff i en artikel med titeln *Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung* hänvisa till ett stort antal tyska undersökningar.⁶ På kort tid hade läget alltså drastiskt förändrats.

Den tyska kriminalitetsforskningen har i jämförelse med den engelska och den franska, samt i viss mån även den nordiska, alltså etablerats relativt sent. Att så är fallet är egentligen ganska märkligt, med tanke på att flera tyska forskare uppmärksammade och diskuterade möjligheterna till en "historisk kriminologi" långt innan amerikansk, fransk och brittisk forskning tog sig an

detta problem. Redan 1951 publicerade Gustav Radbruch och Heinrich Gwinner ett arbete med titeln *Geschichte des Verbrechens. Versuch einer historischen Kriminologie*.⁷ De pläderade där för ett studium av förbrytelser, inte bara utifrån straffrättsliga förordningar utan med tyngdpunkt på den verkliga brottsligheten. De tänkte sig ett slags kriminologisk forskning med ett långt historiskt perspektiv. 1956 fortsatte Karl Sigfried Bader diskussionen kring metoder och möjligheter för en eventuell historisk kriminologi. En sådan skulle inte nöja sig med att studera utvecklingen av straffrättsliga dogmer och institutioner, utan även reella kriminella handlingar och de medel och metoder som användes för att möta dessa. Bader tillerkände visserligen en sådan forskningsansats en viss betydelse, men förhöll sig i grunden relativt kallsinnig till dess reella möjligheter.⁸ När temat under senare år åter tagits upp till principiell diskussion av Blasius och Schwerhoff, har dessa kommit fram till en betydligt mer positiv värdering av den historiska kriminologins möjligheter. Låt vara att innebörden och perspektiven nu är helt andra än hos Radbruch, Gwinner och Bader.⁹

Det finns nu all anledning att presentera den tyska forskningen även för en svensk och skandinavisk publik, dels därför att den under de allra senaste åren varit mycket livaktig, men trots detta ännu tycks vara relativt lite uppmärksam, dels därför att den har sitt ursprung i andra forskningstraditioner än den anglo-amerikanska och den franska. Forskningens tyngdpunkter, liksom utgångspunkter och förklaringsperspektiv, är i många fall andra än i de arbeten som i första hand utövat inflytande på den nordiska forskningen. Därmed torde den tyska forskningen också kunna ge nya impulser och bidra till en fortsatt diskussion om begreppsbildning, metoder och forskningsperspektiv.

Ett problem i detta sammanhang är naturligtvis vad som egentligen ska förstås med "tysk" forskning. I detta fall tänker jag tillåta mig en tämligen vid och löslig innebörd, som innebär att även den tyskspråkiga forskningen i Österrike och Schweiz beaktas, liksom vissa studier av tyska förhållanden som utförts av forskare vilka inte nödvändigtvis är stadigvarande verksamma i Tyskland.

Stöld och social protest

Många tyska undersökningar av kriminalitet, inte minst de tidigare arbetena, har behandlat stöldrelaterade till social förändring och social protest. En särskild, och spektakulär, form av egendomsbrottslighet stod de kringströvande rövarbanden för. I Tyskland underlättades deras verksamhet av den territoriella splittringen. De kunde snabbt korsa en gräns och ta sig in i ett område som stod under en annan politisk och rättslig överhöghet. Därmed var det i praktiken mycket svårt att förfölja dem.

Carsten Küther har visat på rättsmaskineriets tillkortakommande gentemot rövarband i det sena 1700-talets Oberbayern. Statsapparaten var på intet sätt

framgångsrik i sina försök att bekämpa denna kriminalitet. Ändå genomfördes i regel stora eftersökningsaktioner när ett rånöverfall begåtts, och detta inte bara i samband med de mer spektakulära fallen. Brottslingarna hittades sällan, och Küther menar att dessa aktioner också hade ett annat syfte. De fungerade som ett medel för kontroll och disciplinering av den kringvandrande befolkningen, vilken i och för sig också delvis utgjorde rekryteringsunderlag för rövarbanden. I dessa aktioner manifesterades vidare överhetens närvaro i samhället för undersåtarna, vilket var av särskild vikt efter ett rånöverfall där den statliga kontrollapparaten och rättsmaskineriet kommit till korta. Särdeles framgångsrik var statsmakten till sist inte heller i sina försök att kontrollera och integrera de kringvandrande underskikten. Åtgärderna betraktades också med misstro från stora delar av landsbygdsbefolkningen. Man såg sig inte som rövarens potentiella offer, men däremot som misstänkliggjorda av staten och som objekt för dess kontrollåtgärder. Küther anser dock inte att det fanns några omfattande sympatier för rövarbanden. De flesta intog i stället en neutral och avvaktande hållning.¹⁰

Küther har även genomfört en större undersökning av de organiserade rövarbanden i Tyskland under 1700- och 1800-talen. Han visar där att det uppträdde två skilda typer. I det ena fallet rekryterades medlemmarna från bondebefolkningen, fr.a. under nödperioder. Missnöjet med levnadsvillkoren tog sig uttryck i tjuvjakt, smuggling och rövande. Det var emellertid aldrig fråga om att den rådande samhällsordningen på allvar ifrågasattes. Den övervägande delen av rövarena rekryterades däremot ur den egendomslösa och kringvandrande delen av landsbygdsbefolkningen. Dessa, mer organiserade rövarband, agerade som medvetna motståndare till staten, dess representanter och till "herrarna". De såg sig också som motståndare till officiella normer och lagar, liksom till de "hederliga" medborgare som skyddade den rådande ordningen genom sin "rättskaffenhet". Rövarbanden utvecklade ett eget språk (Rotwelsch) och sina egna hierarkier, regler och moraliska normer, med krav på ömsesidig solidaritet och bistånd, t.ex. i form av hjälpaktioner för tillfångatagna kamrater. Rövarbanden ingick också i en omfattande kriminell subkultur med hälare, mutade tjänstemän och andra kontaktnät. Det tydliga draget av motkultur visar sig också i att rövarena sällan, även då de kommit i besittning av de finansiella resurserna därför, valde att inordna sig i en accepterad borgerlig livsstil. Motståndet var dock primitivt i den meningen att det aldrig kom till uttryck i ett formulerat program. Rövarena såg sig som representanter för den fattiga kringvandrande befolkningen, och rent av som rebeller mot den rådande samhällsordningen, men de samlade sig aldrig till ett organiserat politiskt motstånd.¹¹ Först under 1800-talet, delvis som följd av de politiska och administrativa förändringar som även i Tyskland följde på den franska revolutionen och napoleonkrigen, uppstod möjligheter att effektivt ingripa mot rövarbanden. Åtgärderna riktades inte minst mot deras rekryteringsbas, den kringvandrande befolkningen. De spärrades in i tukt- och arbetshus, underkastades passbestämmelser och blev delvis t.o.m. föremål för ett direkt fysiskt förintande.¹²

Eckhard Formella menar dock att många av de traditionella dragen – intern hierarki, eget språk, den gemensamma delningen av bytet m.m. – fanns kvar bland de tjuvligor som opererade i Holstein vid mitten av 1800-talet. Vissa skillnader är emellertid också påtagliga. Det fanns inte längre några stora gemensamt fungerande rövarband. De nya tjuvligorna undvek också att använda våld till skillnad från sina föregångare, som ofta varit medvetet våldsamma. Medlemmarna var i hög grad bofasta och något generellt avvisande av en borgerlig livsstil kan inte beläggas. Grunden för dessa förändringar söks i en förändrad social struktur. Medlemmarna rekryterades i högre grad bland gesäller och drängar, d.v.s. grupper som inte på samma sätt som 1700-talets kringvandrande bandmedlemmar kan sägas ha stått utanför samhället.¹³

Det mest omfattande arbetet om rövarband är dock Uwe Dankers studie *Räuberbanden im Alten Reich um 1700*. Det är en inträngande kartläggning, utifrån tre exempelfall, av rekrytering, kriminell karriär, levnadssätt, rövarbandens arbets sätt (när, vad, hur och från vem de stal), samt reaktioner och motåtgärder från stat och överhet.¹⁴ Danker kritiserar här Küthers tes om statens tillkortakommande. I de enskilda fallen misslyckades man visserligen ofta att infånga och oskadliggöra rövarena. Staten lyckades inte heller utplåna zigenarbefolkningen och andra kringvandrande grupper. Men man utförde bestraffningar av enskilda förbrytare, i syfte att statuera exempel, och lyckades genomdriva en allmän kriminalisering av de icke bofasta. Bestämda levnadsmönster kunde pekas ut och definieras som avvikande och asociala. Vissa samhällsgrupper identifierades som samhällsfarliga element vilka måste spärras in. Tukthusen tjänade inte bara till att disciplinera de inspärrade, utan genom tukthusstraffen kunde traditionella förhållningssätt pekas ut som avvikande och oönskade för att successivt ersättas med andra. Danker ser detta som en del i en generell disciplineringsprocess.¹⁵

Danker kritiserar Küther även vad gäller hans bild av rövarbanden som uttryck för en "sub- eller motkultur" (*eine Gegengesellschaft*), som speglade motsättningarna mellan de rika och de fattiga och att rövarbanden i första hand angrep bondebefolkningens fiender. Küther tillämpar också Eric Hobsbawms begrepp "social bandits", vilket enligt Danker är fullständigt missvisande för de tyska förhållandena. Han kritiserar också Küthers bild av bandens rekryteringsbas.¹⁶

Medlemmarna kan inte utan vidare kopplas samman med randgrupper och den icke bofasta befolkningen. De flesta var födda inom samhällets etablerade om än inte välbärgade skikt. "Randgrupper" såsom judar, zigenare och utövare av "oärliga" yrken är visserligen överrepresenterade, men banden bestod till stor del även av före detta soldater och personer för vilka en nedåtgående social mobilitet kan fastställas. Ungefär hälften av medlemmarna hade faktiskt också en fast bostad.¹⁷ Danker ser också i rövarbanden en betydligt lösare struktur än Küther. Det fanns vare sig en fast bandtillhörighet, bestämda ledare eller strikta hierarkier. Rövarena identifierade sig visserligen med bandet och verksamheten. "Tjallare" bestraffades naturligtvis och en orättvis uppdelning av

bytet accepterades inte heller. Men någon utpräglad och långt gående solidaritet mellan medlemmarna kan egentligen inte beläggas.¹⁸ Banden och dess medlemmar ingick visserligen i ett slags subkultur med egna normer och regler, men något försvar av eller sympati med samhällets fattiga eller något försvar av samhällets svaga gentemot staten och de rika var det inte fråga om.¹⁹

Även Dirk Blasius har i hög grad undersökt just stöldbrottsligheten. I en av de tidigaste tyska undersökningarna studerar han denna brottslighetstyp i Preussen och relaterar den till bestämda samhällsförändringar och samhällskonflikter. Han koncentrerar uppmärksamheten till skogsstölder, vilka under förra hälften av 1800-talet utgjorde kärnan i egendomsbrottsligheten. Blasius ser dels ett samband mellan agrarkonjunktur och fluktuationer i egendoms-kriminaliteten, dels ett samband mellan denna brottslighet och tilltagande social polarisering med ett växande fattigt underskikt. Samtidigt infördes också nya lagar som begränsade rätten att nyttja skogen. Därmed berövades de lantliga underskikten en viktig del i sin försörjning. Blasius menar vidare att sambandet mellan fattigdom och egendomsbrott blir starkare i ett ekonomiskt polariserat samhälle såsom det preussiska. Han undersöker i detta sammanhang även de repressiva strategier som den preussiska staten utvecklade för att hantera stöldbrottsligheten.²⁰

Blasius har senare utvecklat sina tankegångar kring stöldbrottsligheten och placerar än tydligare in den i övergångsskedet mellan två samhällsformationer. Det feodala samhället, med sin ståndshierarki och sitt absolutistiska herravälde, trängdes undan av det moderna borgerliga klassamhället.²¹ Han betonar åter sambandet mellan stöldbrottslighet och fattigdom. Majoriteten av stölder under 1800-talet betecknas som nödförbrytelser. Det rörde sig till stor del om småförbrytelser begångna av egendomslösa. Av breda folklager betraktades detta knappast egentligen som stöld. Motiven, liksom i samband med smuggling, bränder och uppstudsighet mot tjänstemän, var emellertid inte bara materiell nöd. Dessa handlingar var enligt Blasius också uttryck för en offensiv social protest från underskiktens sida. Däri skaffade sig proletariatet viktiga erfarenheter av solidaritet och motstånd, vilket bidrog till att bygga upp deras självmedvetande och spelade en betydelsefull roll vid formeringen av den tidiga arbetarrörelsen.²² Blasius knyter tydligt an till teman inom fr.a. den brittiska forskningen där vissa typer av brott ses som uttryck för social protest och alternativa rättsuppfattningar ("social crime"), och han är även inspirerad av E.P. Thomasons tes om arbetarklassens formering genom en samhällelig läroprocess.²³

Skogsstölderna under 1800-talets första halva har även behandlats av Josef Mooser, delvis i polemik mot Blasius. Liksom Blasius sätter han skogsstölderna i relation till en förändrad samhällsstruktur och ett förändrat egendomsbegrepp. Han markerar dock tydligare att skogen också fick en annan *ekonomisk* betydelse som energikälla och råvara i samband med industrialiseringen.²⁴

Moosers kritik mot Blasius (och delvis även mot Hobsbawms och andras sätt att använda begreppet "social crime") går bl.a. annat ut på att denne i allt för hög

grad har förenklat bilden av (skogs)stöldbrottsligheten. Han har inte tillräckligt undersökt vad som döljer sig bakom de aggregerade siffrorna och samtidens klagomål över skogsförstörelsen. Mooser betonar att det finns en betydande skillnad mellan A) den ensamma kvinnan som samlade ved i skogen, B) grupper av bönder som förstörde skogsplanteringar i ett försök att förhindra etableringen av ett "rationellt" skogsbruk och slutligen C) bönder, eller andra personer, som fällde träd för att skaffa virke som de sedan kunde sälja i eget vinstsyfte. Det var för övrigt den senare gruppen som i första hand hamnade i våldsamma konflikter med skogvaktarna. Samlingsbeteckningen skogsstöld rymmer alltså i själva verket sinsemellan mycket olikartade typer av lagöverträdelser. Här återfinns konflikter som ingick i helt skilda sociala sammanhang.²⁵ Mooser pekar därmed på en generell fara med att enbart analysera stora övergripande brottskategorier och aggregerade talserier.

Till en del berodde stölderna visserligen på materiell nöd, men fattigdom och pauperisering ska inte överskattas som orsak till skogsstölderna. De fattiga skikten uppfattade heller aldrig stölder som någon självklar rättighet. Även Mooser utgår från ett konflikt- och klassperspektiv, men lägger accenterna annorlunda. Han anser att Blasius underskattat den långa traditionen av bondemotstånd, till vilken även "skogsstölder" hör. Därmed överskattar han också både det nya i denna brottslighet och dess betydelse, t.ex. för att forma ett proletärt medvetande. Skogstjuvarna företrädde inte bara en annan rättsuppfattning, utan en helt annan näringsform än den som kom att försvaras av rättssystemet. Det var i hög grad en protest, eller ett motstånd, mot agrarnäringsarnas modernisering, och många av dem som begick skogsstölderna hade snarare konservativa än revolutionära mål, i det att de försvarade traditionella rättigheter och näringsformer.²⁶

En typ av egendoms kriminalitet, som mer uppenbart kan förknippas med kapitalistiska egendoms- och produktionsförhållanden är de småstölder i Hamburgs hamn, vilka har studerats av Michael Grüttner för tiden 1880–1923. Från slutet av 1880-talet klagade redare och köpmän över tilltagande stölder. Detta sammanföll väl i tiden med en omstrukturering av hamnarbetet, som innebar en intensivare arbetsprocess och en förlängning av arbetstiden. Liksom i fråga om skogsstölderna visar det sig finnas flera olika typer av motiv bakom dessa stölder. Under efterkrigsåren var detta i hög grad ett sätt att försöka kompensera sig för de snabbt sjunkande reallönerna. Underklassens materiella nöd räcker dock inte heller här som enda förklaring. Det fanns också ett tydligt inslag av klasskonflikt och social protest i varustölderna. De utgjorde, för att låna Grüttners uttryckssätt, ett inslag i den proletära vardagen där småkriminaliteten ingick i en informell arbetarkultur vid sidan av den officiella arbetarrörelsen och med delvis andra värderingar än denna. Många arbetare betraktade dessa småstölder som en sedvanemässig rättighet och de gav uttryck för en stark klassolidaritet som gjorde det svårt för arbetsgivarna att upprätta effektiva kontrollsystem. Ett försök att genom belöningar locka arbetare att lämna tips om vilka som stal, blev t.ex. helt resultatöst.²⁷ Liksom i många

liknande fall är det naturligtvis här oerhört svårt att avgöra i vilken utsträckning dessa handlingar verkligen var uttryck för en medveten motideologi, i vilken utsträckning de var medvetna protesthandlingar och i vilken grad de verkligen väckte sympati och uttryckte värderingar som delades av breda folklager.

Smuggling är en form av brottslighet som gärna tagits som exempel på "social crime". Volker Jarren har studerat detta fenomen i de västliga preussiska provinserna under första halvan av 1800-talet. Den preussiska staten genomförde vid början av 1800-talet (1818) ett nytt tullsystem, som inte bara skärpte tullbestämmelserna utan även successivt inkluderade en betydligt effektivare organisation för att spåra upp och straffa smugglare. Det var uppenbart att upprätthållandet av dessa tullbestämmelser sågs som högst betydande för statsfinanserna.²⁸ Trots detta lyckades det inte för myndigheterna att bemästra smuggeltrafiken. Smugglingen betraktades enligt Jarren av stora grupper inte som något fel utan som ett legitimt sätt att trygga, eller i alla fall förbättra det egna försörjningsläget. Däremot vände man sig mot myndigheternas kontrollåtgärder i gränsområdena och mot de massiva ingreppen i traditionella livs- och försörjningsmönster. En rad både kollektiva och individuella protestaktioner genomfördes, vilka ibland tog sig våldsamma uttryck. Särskilt under revolutionsåret 1848 angreps tulltjänstemän flitigt, tullinrättningar stormades och gränsmarkeringar förstördes.²⁹ Smugglarna bestod dels av personer ur samhällets underskikt, för vilka smugglingen var ett sätt trygga den egna överlevnaden, dels av köpmän och handlande för vilka smugglingen var en profitmöjlighet. De senare tog en kalkylerad ekonomisk risk och i de fall de ertappades kunde de ofta nå en förlikning där de eftertaxerades för den undanhållna tullen.³⁰

Rövarband, skogstjuvar och smugglare representerar emellertid inte de enda former av speciella egendomsbrott, som uppmärksammats i den tyska forskningen. Även mordbränder har diskuterats av flera forskare. Blasius ser även i detta fall ett samband med samhällsmotsättningar i form av kontrasten mellan fattigdom och rikedom. Dessa brott är emellertid inte bara uttryck för hämnd och avund, utan här uppträder även ett av det moderna samhällets nya brottstyper – försäkringsbedrägeriet.³¹ Mer ingående har Regina Schulte studerat mordbränder under slutet av 1800-talet. Undersökningen gäller den s.k. *Schwurgericht* i München mellan 1879 och 1900. Hon finner där inte mindre än 114 akter om anlagda bränder, i vilka sammanlagt 121 personer anklagats för detta brott. Det rör sig i nästan samtliga fall om förbrytelser som begåtts på landsbygden och i närmare hälften av fallen är det tjänstefolk som begått dem mot sina husbönder. Det vanligaste motivet är hämnd, en dräng har sagts upp i förtid eller det har uppstått tvistigheter om lönen i samband med att han skulle lämna sin tjänst. Schulte tolkar dessa handlingar i ett historiskt-antropologiskt sammanhang, där det gäller att förstå dessa handlingars djupare innebörd.

Jordegendomen och de hus som hörde till denna var en förutsättning för familjebildning och för att nå fullt medlemskap i byn. Det fanns hos bönderna

en levande rädsla för att förlora dessa materiella förutsättningar för försörjning och social position. Den som satte eld på en bondgård skadade inte bara egendomen, utan träffade själva den existentiella kärnan i bondens tillvaro. Förövaren angrep i symbolisk mening bondens person, och eftersom eldsvådan var väl synlig i byn fick hämnden även en offentlig karaktär. Däremot fanns det, enligt Schulte, i dessa handlingar inte något omstörtande element. Det var inte tjänsteförhållandena som sådan, utan det enskilda fallet, som föranledde dessa radikala hämndåtgärder. Samma sak gäller förhållandet mellan grannar och generationer. Överhuvudtaget löpte konflikterna inom ramen för de existerande relationerna inom bondesamhället snarare än att de ifrågasatte dem. Även i de fall daglönare tänt eld på maskiner rör det sig om enstaka fall, vilka inte har någon karaktär av kollektiv protest.

Byns gemensamma ansträngning att släcka elden sedan den upptäckts dras också in i analysen. Hjälpen från grannar, liksom en viss arbetsdelning inom byn, var en livsnödvändighet. I släckningsarbetet sammanföll solidaritet och kontroll, då vars och ens uppträdande observerades noga i försöken att upptäcka vem som kunde vara skyldig. I flera fall var den anlagda branden svaret på en utestängning från bygemenskapen och minsta avvikelse från de grundläggande gemensamma sociala normerna i byn kunde förorsaka misstankar i samband med en brand. Den som i en eller annan bemärkelse var främmande i byn löpte naturligtvis extra stor risk att bli föremål för sådana misstankar.³²

Våld, ära och konfliktlösning

Det område där Elias civiliseringsteori främst uppmärksammas gäller våldsbrottsligheten och dess förändring över tiden. Våldet intar överhuvudtaget en central position i kriminalitetsforskningen och i många av de modeller som lanserats för att sammanfatta brottslighetens utveckling.³³ Flertalet empiriska studier bekräftar också bilden av en minskande våldsbrottslighet på lång sikt, eller i alla fall att antalet bestraffade våldsbrott minskat liksom att dess andel av den totala bestraffade brottsligheten minskat. Frågan är dock när denna förändring inträtt, om den kan beskrivas som en rätlinjig utveckling eller snarare måste beskrivas som en diskontinuerlig process, samt hur denna förändring ska förklaras.

Susanna Burgharz har, utifrån en undersökning av rådsturätten i Zürich på 1300-talet, presenterat en förklaring till att domstolen fick ta sig an så många våldsbrott. Det är en förklaring som starkt avviker från det eliasinspirerade civiliseringsperspektivet. Våldet var inte en följd av bristande förmåga till affektkontroll eller någon annan form av bristande civilisering. I stället var detta ett resultat av specifika sociala regler, normer och handlingsmönster vilka tillsammans bildade en bestämd konfliktkultur. Det fanns en mycket stark (fr. a. manlig) uppfattning om den personliga ärans betydelse och att denna ovillkorligen måste manifesteras och försvaras mot angrepp. Att besvara en kränkning

med en våldshandling var ett accepterat sätt att värna sin heder. De personliga konflikterna följde i många fall ett fast mönster där det första angreppet fordrade ett gensvar, vilket ledde till en eskalerande konflikt. Samtidigt fanns emellertid en uppfattning om kollektivets, eller stadens, gemensamma ära, som var nära förknippad med inre frid och ordning. Långa och uppsplitande konflikter utgjorde därmed ett allvarligt hot mot stadens och borgarnas anseende och därför fanns ett utvecklat system för att lösa och bilägga konflikter.³⁴ Det var alltså inte bristande affektkontroll, utan ett bestämt socialt regelverk, som låg bakom den stora mängden våldshandlingar och rättens ingripanden mot dem.

Även Walter Rummel ifrågasätter en eliasinspirerad tolkning av den vardagliga våldsbenaägenheten som resultat av okontrollerade affekter. Det vardagliga våldet under 1600-talet ingick enligt Rummel i ett meningsfullt socialt sammanhang med bestämda funktioner. Det tjänade till försvar både av egendom och ära, d.v.s. både det materiella och det sociala kapitalet.³⁵ Samma syn på våldshandlingar som ett (nödvändigt och accepterat) sätt att försvara äran återfinns också hos Schwerhoff och van Dülmen.³⁶ Likaså har flera forskare uppmärksammat de stereotypa dragen i hur konflikter med våldsinslag trappades upp, vilket tyder på att de ingick i sammanhang där deltagarna var bekanta med givna regler för socialt handlande.³⁷

Det finns alltså uppenbara förbindelsepunkter mellan kriminalitet och normöverträdelser å ena sidan och föreställningar om ära å andra sidan. När det gäller ära, normsystem och deras upprätthållande hamnar man lätt i ett gränsområde där det inte alltid är träffande att tala om kriminalitet i strikt mening. Detta gäller bl.a. annat Lyndal Ropers studier av äktenskapskonflikter och äktenskapsbrott i Augsburg under reformationstiden. Hon konstaterar att en stor mängd äktenskapskonflikter då drogs inför rätta och att rättsinstanserna aktivt grep in i sådana ärenden. Äktenskapet var, menar Roper, nära förknippat med tidens föreställningar om ordning och ära. Konflikter måste därför i möjligaste mån lösas, och äktenskapsbrott och långdragna konflikter hotade såväl samhällsordningen som den kollektiva äran i staden.³⁸

Burgharts framhåller att äran uppfattades både individuellt och kollektivt. Den enskildes ära var förbunden med hans eller hennes grupptillhörighet. Detta har också betonats av flera andra tyska forskare. Äran var inte en uteslutande personlig egenskap. Den mänskliga identiteten var överhuvudtaget ännu inte individuellt konstituerad utan hängde mycket nära samman med grupptillhörighet. Den var inte heller ett objekt man kunde äga en gång för alla, utan var snarare förknippad med ett system av kommunikations- och interaktionsregler där anpassningen till gruppens eller kollektivets interna normsystem var avgörande. Man kunde förutse att en ärlig person skulle följa vissa givna sociala spelregler. Äran har även karaktäriserats som ett slags social och ekonomisk kreditvärdighet. Därmed framstår den också som ett grundelement i samhällsordningen, något som upprätthöll och garanterade givna handlingsmönster och sociala relationer. Trots detta är dess innehåll mycket svårt att fånga. Samtiden formulerade inte några abstrakta uppfattningar om ära, trots

att det ideligen framgår hur viktig den var. I stället är det främst i samband med konflikter eller då den hotades på annat sätt, som äran tar form.³⁹

Dessa uppfattningar om ära låg också till grund för de vanhedrande skamstraffen. Till saken hörde att de måste verkställas offentligt för att vara effektiva. Samtidigt var möjligheten att styra menighetens reaktioner begränsade, vilket Schwerhoff noterat. Skamstraff var därför också alltid förknippade med en viss risk. Verkställningen fick inte alltid avsedd effekt och man måste följaktligen fråga sig om det verkligen var straffet i sig som skadade äran. Effekten var trots allt beroende av den drabbades sociala status och försöket att på detta sätt beröva en person hans ära kunde vändas i ett nederlag för domstolen om åskadarna inte spelade med på förväntat sätt.⁴⁰

Kvinnor och brottslighet

Många av de tyska forskarna har särskilt uppmärksammat frågan om kvinnor och kriminalitet. Nära till hands ligger då att uppmärksamma häxprocesserna. Dessa har också blivit föremål för en mängd studier, även långt innan det generella intresset att studera kriminalitet tog fart. Många av dessa undersökningar rör dock fr.a. andra aspekter av detta komplex än de som direkt vetter mot studiet av kriminalitet och rättstillämpning. Omvänt intar häxprocesserna långt ifrån alltid någon central plats i kriminalitetsforskningen, och deras roll i utvecklandet av övergripande teorier och modeller för brottslighetens och kontrollsystemens utveckling över längre tid har hittills varit begränsad. Häxforskningen är också så omfattande, även i Tyskland, att det inte på något rimligt sätt kan behandlas inom ramen för en generell presentation av brottslighetsforskning. Enbart under de allra senaste åren har en lång rad nya arbeten publicerats.⁴¹ Här ska jag i stället uppmärksamma den forskning som tagit upp andra aspekter av kvinnor och kriminalitet.

Susanna Burghartz har i flera arbeten behandlat kvinnor och rättsutövning. Hon påpekar att kvinnor i de flesta studier inte tillmätts någon egen plats. I stället har i regel den manliga kriminaliteten behandlats som "normalfallet" utan att könsaspekten beaktats, eller så har kvinnors kriminalitet behandlats som särfall. Iakttagelsen att kvinnor i så gott som alla samhällen står för en mindre del av den registrerade kriminaliteten än männen har ofta förts tillbaka på att de är fysiskt svagare eller socialt mer passiva.⁴² Burghartz har studerat frågan om kvinnor och kriminalitet utifrån rådsturätten i Zürich under senmedeltiden. Hon utgår då från samma funktioner hos rätten som hon behandlat i andra sammanhang. Rätten strävade inte efter att kriminalisera lagöverträdare och att utestänga dem från samhället, utan efter att bilägga konflikter, att återställa frid och balans, samt att återintegrera lagöverträdaren i rättsgemenskapen.⁴³

De förbrytelser som män och kvinnor begick skiljer sig systematiskt åt. När kvinnor överhuvudtaget hamnade inför rätta, så var det huvudsakligen p.g.a.

verbala angrepp. Burghartz menar att en analys av kvinnors kriminalitet måste ställa frågan vilken funktion rättssystemet och domstolen hade. Först då blir det klart vad kvinnor deltog i och vad de var uteslutna från. Intresset riktas då inte mot vilka psykologiska eller biologiska orsaker som kan ligga bakom att kvinnor var mindre våldsamma, aggressiva eller kriminella, utan i stället varför deras konfliktformer inte behandlades inför rätta. Tydligt är att domstolen i första hand var en plats där män definierade samhälleligt relevant beteende, och där varken kvinnors konfliktmönster eller beteendenormer stod i centrum. Hos Burghartz framstår det därmed som tydligt att "manligt" och "kvinnligt", d.v.s. socialt kön, inte kan studeras isolerat från varandra; att det "manliga" beteendet slentrianmässigt betraktas som "normalbeteende" om inte denna fråga aktivt ställs. Den "sociala arenan" är inte självklart könsneutral. Här ställs även frågan om kvinnliga respektive manliga handlingsmönster och handlingsnormer. Det finns en könsspecifik ärokodeks. De var emellertid inte helt åtskilda, även kvinnor begick ibland samma typer av förbrytelser som män. Men rätten var i första hand inriktad på den manliga ärokodeksen och de hot mot stadsfriden som hängde samman därmed. Bestämda former av våld av män mot kvinnor var dessutom accepterade. Många av kvinnors konflikter definierades helt enkelt inte av rätten som samhälleligt relevanta. De angrepp mot kvinnor som hamnade inför rätta rörde ofta deras sexuella beteende, deras kroppar och förhållandet till män. Ett av de vanligaste skällsorden var hora och detta skällsord träffade den kvinnliga äran direkt. Män däremot anklagades i stället för att vara lögnare eller tjuvar. En kvinnas sexuella beteende kunde också hota äran för den man som ansågs vara ansvarig för henne. I den meningen var kvinnans ära en del av mannens. Han förväntades skydda, försvara och återupprätta hennes ära, men även kontrollera den.⁴⁴

Kvinnors kriminalitet har annars främst uppmärksammats genom speciella och ofta exceptionella former av kriminalitet såsom trolldom och barnamord. Den senare brottstypen har i själva verket blivit föremål för en lång rad specialstudier i Tyskland och även uppmärksammats i bredare studier av kriminalitet. Redan Radbruch och Gwinner ägnade barnamorden ett eget kapitel och konstaterade att just denna förbrytelse stod i centrum för 1700-talets debatt om en reformering av straffsystemet.⁴⁵ Detta förhållande har också uppmärksammats i senare forskning.⁴⁶

Barnamord var visserligen inte något oerhört vanligt brott, men enligt Otto Ulbricht ändå den mest frekventa typen av mord i 1700-talets Tyskland. Han finner i sitt eget undersökningsområde Schleswig-Holstein knappt 23 fall per femårsperiod under andra halvan av 1700-talet, detta inom en befolkning på ca 600 000.⁴⁷ Flera forskare menar också att barnamord var ytterst ovanliga under medeltiden och att frekvensen steg betydligt under den tidigmoderna tiden.⁴⁸

I samtliga undersökningar konstateras att den typiska barnamörderskan återfinns inom landsbygdens tjänstefolk. Bara en mindre del hade tjänst i borgarhushåll. De flesta var mellan 20 och 30 år gamla. De var födda nära platsen för brottet, men hade i regel redan arbetat 5–10 år i främmande familjer.

Majoriteten härstammade från landsbygdens underskikt, men hade för det mesta ett gott rykte både vad gällde arbetet och sina sexuella relationer. Många av dem hade redan i unga år förlorat den ena eller båda föräldrarna. I de flesta fall kom fäderna från samma sociala skikt som mödrarna.⁴⁹ Bilden av barnamorden som den yttersta konsekvensen av överklassens hänsynslösa utnyttjande av underklassen kan därmed inte heller upprätthållas.⁵⁰

Orsakerna och motiven bakom barnamord har självklart blivit ett centralt diskussionstema. Radbruch och Gwinner förde fram fattigdom och rädslan för skam som de viktigaste motiven. Dessa huvudmotiv betonas även av Eckard Formella.⁵¹ Alfons Felber lade förklaringen närmare relationen mellan man och kvinna. De icke infriade förväntningarna om ett framtida äktenskap var den direkta orsaken. När det stod klart att det väntade giftermålet inte skulle komma att äga rum, reagerade många kvinnor med att förneka havandeskapet eller vidtog olika åtgärder för att dölja det. Den yttersta orsaken bakom detta beteende var den skam och det förakt den ogifta modern utsattes för.⁵² Wilhelm Wächtershäuser menar att rädslan att bestraffas för otukt, samt hinder att i framtiden ingå äktenskap var viktiga motiv. Han menar t.o.m. att självmord i en del fall varit det egentliga motivet. Mödrar skulle ha dödat sina barn för att själva bli avrättade.⁵³

De senaste årens forskning har dominerats av Regina Schulte, Otto Ulbricht och Richard van Dülmen. Medan Schultes ansats är antropologisk är Ulbrichts snarare socialhistorisk. De liknar dock varandra i det att båda fr.a. arbetar med kvalitativa analyser snarare än med statistiska korrelationer. Båda kommer också fram till att förklaringen inte kan sökas i extrema strukturella förhållanden jämfört med andra ogifta mödrar. Schulte konstaterar också att rätten i många fall inte kunde finna något egentligt uttalat motiv och inte heller någon ånger eller skam hos den skyldige, utan bara en rädsla att bli avslöjad. Denna motivlöshet stämde illa med domstolens rättsuppfattning, varför rätten ofta sökte efter ett motiv i form av äreräddning eller extrema förhållanden som egentligen inte förelegat.⁵⁴

Schulte strävar efter att behandla barnamorden inom ramen för de vardagliga arbets- och levnadsförhållandena medan den kriminella och rättsliga sidan av handlingen får en mer tillbakadragen roll i hennes framställning. För landsbygdens tjänstekvinnor var hela existensen inriktad på det framtida giftermålet. Det var det enda som kunde ge kvinnan och hennes barn en ekonomisk säkerhet, liksom status, prestige och en plats i bygemenskapen. Utomäktenskapliga barn var i det avseendet inte något problem om de kunde betraktas som "föräktenskapliga", men ett barn som kommit till utan förbindelse med ett kommande äktenskap störde byns ordning. Den utomäktenskapliga graviditeten utgjorde även ett hot mot den lantliga arbetsrytmen. Tjänstekvinnan var helt innesluten i det bondehushåll där hon arbetade och där fanns ingen tid för havandeskap, ingen plats för en oplanerad födelse eller för barnet. De blivande barnamörderskorna hade ofta dolt sitt havandeskap och inte vidtagit några förberedelser för nedkomsten. De förnekade på olika sätt barnets existens

och de påstod sig ibland inte ha vetat att de varit gravida eller att de fött ett barn.⁵⁵

Ulbricht har som sagt en mer uttalat socialhistorisk ambition. Han lägger ned stor möda på att fastställa barnamörderskornas sociala karaktäristika; ålder, sysselsättning, familjeförhållanden, social härkomst, regional härkomst, skolgång o.s.v. Det rör sig dock inte om en kvantitativt-statistisk metod utan om en kvalitativ analys av de enskilda fallen. Resultaten liknar i hög grad Schultes och även Ulbricht konstaterar att förnekandet av havandeskapet var en central faktor. Hade kvinnan en gång valt denna strategi fanns ofta inte någon väg tillbaka. Även efter födseln och mordet försökte kvinnan agera som om hon aldrig varit gravid och det aldrig hade funnits något barn. En viktig del i detta var att inte göra något avbrott i det dagliga arbetet. Från den närmaste omgivningen fanns en märklig kombination av kontroll och passivitet. Även husbonden kunde välja att inte märka något. I denna strategi ingick att han var bortrest eller sov då barnet föddes. När kroppen gömtes undan och kvinnan som vanligt dök upp för att sköta sitt arbete ställdes inga frågor. Ulbricht ser detta som ett tecken på att de gamla hushållsrelationerna var i upplösning och höll på att ersättas av en mer renodlad arbetsgivar-arbetstagarrelation. Husbondens ansvar och intresse sträckte sig inte längre än till det som gällde arbetet.

Ulbricht menar också att det är viktigt att göra en skillnad mellan orsaker och motiv, något som sällan gjorts i den tidigare forskningen. Det som kvinnorna anger som skäl för sitt agerande framhålls sedan på ett oreflekterat sätt som orsak till handlingen. Ulbricht vill inte heller binda sig för en enda förklaringsfaktor, utan menar att det är en väv av orsaker som ligger bakom. Fattigdom och social nöd räcker inte som ensam faktor, eftersom denna lott delades av de flesta ensamma mödrar och det var trots allt en liten minoritet som tog livet av sina barn. Många kvinnor sade sig ha blivit lovade äktenskap och sett sina sexuella förbindelser i samband med ett kommande äktenskap. Den blivande fadern hade dock givit sig av eller vägrat infria sitt löfte. I många av dessa fall hade fadern förmodligen inte heller någon reell möjlighet att försörja en familj. Den sociala skam som var förknippad med brott mot den kristna sexualmoralen var också betydelsefull. Den närmaste omgivningens reaktioner, i grannskapet, i hushållet och inom familjen, räknas också till de viktiga faktorerna.

Richard van Dülmen iakttar likartade motiv, men betonar än mer att äran var en avgörande egenskap i det tidigmoderna samhället. Förlorad ära, genom t.ex. ett utomäktenskapligt barn, innebar att alla framtidsmöjligheter slogs i spillror. Han urskiljer tre olika huvudstrategier, vilka ligger nära de iakttagelser som Schulte och Ulbricht gjort. En grupp valde sannolikt på ett mycket tidigt stadium att döda sitt barn. Ofta var släktingar eller barnafadern inblandade och kvinnorna sökte medvetet dra sig undan byns eller stadens uppmärksamhet. Det första steget var i regel att försöka åstadkomma en abort. Misslyckades detta återstod barnamordet. En andra grupp, som förmodligen var den största, förträngde helt enkelt havandeskapet, de arbetade hårt och betedde sig som om de inte alls väntade barn. Efter barnets födelse råkade de i panik och dödade

barnet mer eller mindre oöverlagt. Ofta framhärjade de inför rätta att de inte hade vetat att de var gravida. Van Dülmen menar slutligen att det fanns en tredje grupp som var så oupplysta att de faktiskt inte var medvetna om sin graviditet.⁵⁶

Van Dülmen betonar också att avrättningen av barnamörderskorna hade som mål att ingjuta skräck och inskräpa budskapet, att varje lösaktig förbindelse kunde sluta i barnamord och dödsdom. Straffet hade därmed ett bestämt socialpolitiskt syfte. Hård bestraffning av barnamörderskorna skulle motverka utomåktenskapliga förbindelser och stärka äktenskapet som institution, vilket i första hand tog sig formen av strävan mot en moralisk disciplinering av kvinnorna.⁵⁷ När Ulbricht betraktar själva rättsförandet gör han det i stället ur de anklagade kvinnornas synpunkt och konstaterar att de valde mycket medvetna försvarsstrategier, samt att dessa ofta visade sig framgångsrika i den meningen att många kvinnor lyckades undgå dödsstraff och även lyckades få tukthusstraffet tidsbegränsat.⁵⁸ Han menar också att det bakom de motiv kvinnorna själva angav inför rätta, kan finnas helt andra som emellertid inte var gångbara argument i förhållande till domstolen. Han framhåller kvinnornas önskan att själva kunna forma sitt liv. Det oäkta barnet var ett avgörande hinder för detta, såvida det inte fanns släktingar eller andra som kunde ta hand om barnet.⁵⁹

Även Rebekka Habermas betonar mycket starkt kvinnornas eget aktiva agerande inför rätta, inte minst i fråga om sedlighetsbrott. De allra flesta sedlighetsbrotten drogs inför rätta av kvinnor och kvinnorna framstår långt ifrån som några passiva offer för rättvisan. Tvärt om utnyttjade de rätten inklusive de kvinnostereotyper som odlades om t.ex. kvinnlig vanmakt på ett mycket medvetet sätt. Rätten var en plats man sökte upp för att lösa konflikter, men också för att söka stöd i konflikter. Däremot hade kvinnorna och överheten ofta helt skilda mål med rättsprocessen. Medan kvinnorna sökte social upprättelse och ekonomisk kompensation var rättsens avsikt att själva brottet skulle sonas.⁶⁰

Kriminalitet eller normavvikelser och social kontroll

Stora heltäckande kartläggningar av den totala brottsstrukturen inom ett bestämt geografiskt område har inte varit vanliga inom den tyska forskningen.⁶¹ Kvantitativa metoder har inte använts lika flitigt som i brittisk eller, för den delen, skandinavisk kriminalitetshistorisk forskning och det finns överhuvudtaget en uttalad skepsis mot stora kvantitativt inriktade undersökningar.⁶²

Frågan om hur begreppet kriminalitet ska definieras dyker ofta upp i historiska studier av brottslighet och problemet har även tagits upp i den tyska forskningen. Moderna straffrättsliga eller kriminologiska definitioner kan inte utan vidare tillämpas för äldre perioder, därom råder relativt stor enighet. Wolfgang Behringer konstaterar att uppfattningarna i ett samhälle om vad som

är kriminellt kan förskjutas kraftigt även på relativt kort tid. Diskrepansen mellan olika grupper och klasser är också påfallande.⁶³

Herta Mandl-Neumann knyter an till begreppet avvikande beteende och betecknar kriminalitet som ett sådant avvikande beteende vilket dras inför rätta.⁶⁴ Bernd Plaum definierar kriminalitet som alla straffrättsligt sanktionerade handlingar.⁶⁵ Plaum liksom Behringer och Mandl-Neumann avser ändå fortfarande att studera kriminalitet. För Behringer gäller det att klarlägga förskjutningar i såväl kriminalitetens sammansättning som i själva normsystemen.⁶⁶ Mandl-Neumann pläderar för en kombination av kvantitativa och kvalitativa metoder. Hon lägger också stor vikt vid de källkritiska problemen och menar att man med tanke bl.a. på mörkertal bör dämpa förväntningarna att komma åt den "verkliga" kriminaliteten under senmedeltiden.⁶⁷

Andra författare väljer i stället att via kriminaliteten studera någonting annat. Dirk Blasius lägger, delvis i anslutning till Michel Foucault, stor vikt vid småkriminaliteten (*la petite délinquance*). Hans avsikt är heller inte att ge en samlad bild av 1800-talets kriminalitet, utan att via bestämda typer av kriminalitet studera samhällsförändring och "vardagens socialhistoria" (*die Sozialgeschichte des Alltags*) ur ett utpräglat konfliktperspektiv. Uppmärksamheten koncentreras då inte i första hand till de uppseendeväckande brotten eller till en heltäckande sammanställning av samtliga lagöverträdelser. I centrum placeras i stället vedstöder, olika småstöder och undanhållande av skatt, liksom en därmed sammanhängande "uppstudsighet", våldsbenägenhet och vissa mordbränder.⁶⁸

Michael Frank gör visserligen en bred kartläggning av den brottslighet som kommer fram i rättsprotokollen, men i centrum står ändå byn med sina normsystem och konflikter, samt de förändringar som den sociala ordningen genomgick under 1700-talet. Inte minst betonas förekomsten av divergerande normsystem. Han pläderar också för den djupa analysen av små lokalsamhällen där kriminalitet, norm- och sanktionssystem utgör *en* av flera viktiga aspekter i syfte att bygga en heltäckande rekonstruktion av lokalsamhällets strukturer och funktioner.⁶⁹

För Regina Schulte är det än tydligare någonting annat än kriminaliteten i sig som står i centrum. Hon deklarerar själv att hon inte sysslar med kriminologi i ett historiskt perspektiv, utan hennes avsikt är att genom studiet av vissa bestämda brottskategorier göra byns egen latenta och omedvetna uppfattning om social ordning synlig.⁷⁰

Gerd Schwerhoff konstaterar att försöken att komma åt kriminaliteten i sig blir en chimär. I stället argumenterar han för ett brett perspektiv där straffrättsliga sanktioner betraktas som en av flera möjliga kontroll- och sanktionsformer. På samma sätt ställs snarare normsystem och normöverträdelser i centrum än kriminalitet. Studiet av kriminalitet ger fr.a. en möjlighet att fördjupa och bredda studiet av sociala strukturer och konflikter.⁷¹

Schwerhoff uppmärksammar i detta sammanhang också den stora flexibiliteten i rättens straffåtgärder. Detta gäller inte minst bötesstraffen där det fanns

ett stort inslag av förhandling mellan överhet och dömda. Schwerhoff nyanserar också bilden av fängelsestraffens undanskymda roll. Många personer sattes i häkte i väntan på dom, vilket inte sällan var en förtäckt bestraffning. Den påfallande benägenheten att släppa personer som suttit häktade kan bara förstås utifrån tanken att en viss bestraffning redan utstått genom häktningen. I själva verket fanns det en oklar gräns mellan undersökningshäkte, påtryckning och straff. Schwerhoff urskiljer tre olika dimensioner hos straffsystemet. För det första en avskräckning från framtida överträdelser och en resocialisering via häktet. För det andra en utestängning genom förvisning eller vanhedrande kropps- och skamstraff. För det tredje prevention genom det exempel som den offentliga avrättningen utgjorde. En förutsättning för avrättningens möjlighet att fungera på det sättet var att den användes sparsamt. Varje intryck av överdriven hämnd måste undvikas. I stället skulle nåd framstå som ett viktigt inslag i rättsutövningen. Straffsystemets inre logik styrdes av en dialektik mellan det avskräckande exemplet och den selektiva benådningen, men ingripanden från korporationer, grannar, släktingar och yrkeskolleger var ofta avgörande för hur straffen slutligt kom att gestalta sig.⁷²

Det står klart att rättssystemet inte bara var ett instrument för överheten. Vanligt folk kunde använda det för sina egna intressen. De var inte passiva offer för överhetens tvång, utan handlande subjekt som rättsliggjorde sina konflikter. Däremot var naturligtvis olika befolkningsgrupper olika framgångsrika på denna arena.⁷³ Burghartz betonar i sina studier av stadens rättsfunktioner, att dessa inte i första hand var inriktade på att kontrollera eller disciplinera randgrupper och underskikt i staden, utan främst tjänade till att lösa konflikter inom borgerskapet och att upprätthålla stadsfriden. Domstolen erbjöd också en möjlighet att återupprätta den personliga äran utan att gripa till våld. Att dra sin antagonist inför rätta var ett fungerande sätt att försvara äran. Burghartz betonar också att den skyldige, sedan han stått sitt straff, i allmänhet återupptogs och återintegrerades i rättsgemenskapen. Den straffbara handlingen betraktades därigenom inte som ett avvikande beteende. Den var visserligen en avvikelse från rättsnormen, men inte från den gällande ärokodexen. Därmed fanns heller ingen anledning att vare sig reformera brottslingen, att peka ut honom som kriminell eller att eliminera honom från samhällsgemenskapen.⁷⁴

Richard van Dülmen intresserar sig fr.a. för en bestämd straffform – avrättningar – under den tidigmoderna tiden. Inte heller dessa kan utan vidare reduceras till enbart en rå och bloddrypande iscensättning av makten. Deras drag av avskräckande exempel var givetvis viktigt. Var och en skulle bli medveten om det straff som väntade den som bröt bestämda lagar. Men därutöver syftade den offentliga avrättningen också till att återställa rätt och ordning. Genom denna reningsprocess skulle Guds vrede stillas. Folket deltog inte bara som åskådare till ett blodigt skådespel, utan var också vittnen till den akt varigenom samhällsordningen återställdes.⁷⁵

Slutord

Det går att tydligt urskilja två ”vågor” i den tyska kriminalitetsforskningen. Den första inleddes redan på 1970-talet. Intresset riktade sig då främst mot relativt modern historia (sent 1700-tal, 1800-tal och tidigt 1900-tal). Det var fr.a. rövarband och stöldbrottslighet som stod i centrum för intresset och ambitionen var både att kartlägga denna brottslighet och att förklara den. Till det senare hörde en medveten koppling mellan brottslighet och samhällsförändring. Den andra vågen inleddes mot slutet av 1980-talet. Intresset har under senare år mer riktats mot senmedeltid och tidigmodern tid och det är inte längre brottsligheten utan snarare normsystem, rättsuppfattningar och uppfattningar om samhällsordning som står i centrum. Det finns också en tydlig skepsis vad gäller stora kvantitativa genomgångar. I stället betonas den kvalitativa analysen.

I undersökningar av egendomsbrottsligheten har inslaget av social nöd och protest uppmärksammats och begreppet *social crime* och dess tillämpbarhet har diskuterats intensivt. Här har den tyska forskningen onekligen bidragit till att nyansera bilden av rövare, smugglare, vedtjuvar och andra. Nyanseringarna gäller både inslaget av social protest och stödet från bondebefolkningen. De enskilda brottskategorierna – såsom smuggling och vedstöld – rymmer också inom sig handlingar av mycket olika art. Den tyska forskningen har också visat att en intensiv djupanalys av enskilda brottstyper i många fall är ett mycket fruktbart angreppssätt. Det gäller inte minst de många studierna av barnamord, men även t.ex. Regina Schultes diskussion av mordbränder.

Kvinnor, kvinnlig kriminalitet och kvinnors agerande inför rätta har också uppmärksammats. Risken är stor att manlig kriminalitet och manliga konfliktmönster omedvetet upphöjs till norm. Kvinnors konflikter var inte i lika hög grad en angelägenhet för domstolarna. Samtidigt finns det också undersökningar som visar att när kvinnor hamnade inför rätta gjorde de det inte enbart som passiva offer för överhetens maktutövning. Tvärt om kan medvetna strategier iakttas och kvinnor kunde använda domstolarna och rättsnormerna för sina egna syften.

Den stora flexibiliteten inom rättssystemet och domstolarnas funktion som instans för konfliktlösning och konfliktreglering har också fått stor uppmärksamhet. Likaså har en analys av själva straffsystemet dragits in som en viktig del i flera undersökningar. Där fanns inslag både av reintegration och utestängning från samhällsgemenskapen. Här betonas även den viktiga roll äran spelade i samhället. Den utgjorde ett grundelement i föreställningarna om hur samhället var organiserat och uppfattningar om ära har central betydelse för förståelsen av handlingsnormer, konfliktmönster och rättsfunktioner. Inte minst i samband med våldshandlingar framstår uppfattningar om ära som centrala. Överhuvudtaget har flera av de tyska forskarna fördjupat studiet av våld och konflikter. De sociala normer och sammanhang, som våldet och konflikterna ingick i betonas, ofta i direkt polemik mot eliasinspirerade uppfattningar om bristande affektkontroll.

Flera av de tyska forskarna ifrågasätter det meningsfulla i att försöka kartlägga brottslighetens omfattning och sammansättning, fr.a. om detta förutsetts återspegla den ”verkliga” brottsligheten. Samma tveksamhet kommer till uttryck när det gäller stora kvantitativa jämförelser över lång tid eller mellan olika geografiska områden. I stället för att studera brott och straff tycks de flesta vara inriktade på att studera rättsfunktioner och normöverträdelser i allmänhet. Ofta har de konkreta undersökningarna då gällt ingående analyser av enskilda rättsfall och brottstyper i syfte att fördjupa kunskaperna om bakomliggande normsystem, konfliktmönster och sociala relationer. I detta sammanhang har det även blivit viktigt att studera hur människor har utvecklat bestämda handlingsstrategier för att dra nytta av eller bemästra rättssystemet.

Noter

1. Som uttryck för detta kan nämnas det samnordiska forskningsprojektet *Social kontroll och konflikthantering i förindustriell tid. Domstolarna som arena för normativ och social interaktion i Norden ca. 1550–1850* (Finansierat av NOS-H) och att temat ingick i en av huvudrapporterna till Nordiska historikermötet i Oslo 1994. *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Oslo 1994.
2. Jämför t.ex. Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992; Eva Österberg, "Brott och rättspraxis i det förindustriella samhället. Tendenser och tolkningar i skandinavisk forskning", (svensk *Historisk tidskrift* 1993; Eva Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia* 57, 1991; Eva Österberg, "Social arena or theatre of power? The courts, crime and Early Modern state in Sweden", i: *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Lund 1991; Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and social control in Medieval and Early Modern Swedish towns*, Uppsala 1988; Marja Taussi Sjöberg, "Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet", *Historisk Tidskrift* 1992; Jens Christian V. Johansen, "Falster and Elsinore, 1680–1705: a comparative study of rural and urban crime". *Social History* 15, 1990; Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763–97*, Oslo 1992; Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1990.
3. För Sveriges del se Eva Österberg, "Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 49, 1983, s 5–7, 27f; Johan Söderberg, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660", (svensk *Historisk Tidskrift* 1990, s 250–57; Eva Österberg 1991, s 81f; Sundin 1992, s 288f, 456–58. Norbert Elias arbeten om civilisationsprocessen har efter ca 50 år också översatts till svenska. Norbert Elias, *Sedernas historia*, Stockholm 1989 (1939); Norbert Elias, *Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar*, Stockholm 1991 (1939). Elias arbeten har också, långt innan den kriminalitetshistoriska forskningen på allvar tog fart, uppmärksamats och diskuterats av Nils Runeby. Nils Runeby, "Att överbrygga motsatser. Kring Norbert Elias' civilisationsteori", *Lychnos* 1981-1982; Nils Runeby, "Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert", i: Göran Rystad (Ed), *Europe and Scandinavia. Aspects of the process of integration in the 17th century*, Lund 1983.
4. Dirk Blasius, *Kriminalität und Alltag. Zur Konfliktgeschichte und Alltagsleben im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1978; Sundin 1992, s 223f, 290.
5. Dirk Blasius, "Kriminalität und Geschichtswissenschaft. Perspektiven der neueren Forschung", *Historische Zeitschrift* 233, (1981).
6. Dirk Blasius, "Kriminologie und Geschichtswissenschaft. Bilanz und Perspektive interdisziplinärer Forschung", *Geschichte und Gesellschaft* 14, (1988); Gerd Schwerhoff, "Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung", *Zeitschrift für historische Forschung* 19, 1992.
7. Gustav Radbruch & Heinrich Gwinner, *Geschichte des Verbrechens. Versuch einer historischen Kriminologie*, Stuttgart 1951.
8. Karl S. Bader, "Aufgaben, Methoden und Grenzen einer historischen Kriminologie", *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht* 71, (1956), (nytryck i: *Rechtsgeschichte und Rechtssoziologie. Zum Verhältnis von Recht, Kriminalität und Gesellschaft in historischer Perspektive*, Martin Killias & Manfred Rehbinder (Hrsg), Berlin 1985. Gränsande till detta tema även Karl Haff, "Rechtsgeschichte und Soziologie", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 22, (1929); Peter Landau, "Rechtsgeschichte und Soziologie", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 61, (1974), (nytryck i: *Rechtsgeschichte und Rechtssoziologie. Zum Verhältnis von Recht,*

- Kriminalität und Gesellschaft in historischer Perspektive*, Martin Killias & Manfred Rehbinder (Hrsg), Berlin 1985.
9. Dirk Blasius, *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preußens im Vormärz*, Göttingen 1976, s 10–13; Blasius 1981; Blasius 1988; Schwerhoff 1992. På likartat sätt även Martin Killias, "Zur Rolle der Geschichte in Rechtssoziologie und Kriminologie: Historizismus (wieder) ante portas?", i: *Rechtsgeschichte und Rechtssoziologie. Zum Verhältnis von Recht, Kriminalität und Gesellschaft in historischer Perspektive*, Martin Killias & Manfred Rehbinder (Hrsg), Berlin 1985. Jämför även Schwerhoffs kritik av Radbruch, Gwinner och Bader. Schwerhoff 1992, s 395.
 10. Carsten Küther, "Räuber, Volk und Obrigkeit. Zur Wirkungsweise und Funktion staatlicher Strafverfolgung im 18. Jahrhundert", i: H. Reif (Hrsg), *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1984.
 11. Carsten Küther, *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Göttingen 1976.
 12. Küther 1976, s 121–144, 148f.
 13. Eckard Formella, *Rechtsbruch und Rechtsdurchsetzung im Herzogtum Holstein um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Verhältnis von Kriminalität, Gesellschaft und Staat*, Neumünster 1985, s 19–26.
 14. Uwe Danker, *Räuberbanden im Alten Reich um 1700. Ein Beitrag zur Geschichte von Herrschaft und Kriminalität in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1988.
 15. Danker, *Räuberbanden...*, 1988, s 430–49.
 16. Küther 1976, s 106–111; Eric J. Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movements in the 19th and 20th centuries*, Manchester 1959; Uwe Danker, "Bandits and the state: Robbers and the authorities in the Holy Roman Empire in the later seventeenth and the early eighteenth centuries", i: R. Evans (Ed), *The German underworld. Deviants and outcasts in German history*, London – New York 1988, s 78; Danker, *Räuberbanden...*, 1988, s 145f och passim.
 17. Danker, *Bandits...*, 1988, s 88–95; Danker, *Räuberbanden...*, 1988, s 240–49.
 18. Danker, *Bandits...*, 1988, s 95–99; Danker, *Räuberbanden...*, 1988, s 276–308.
 19. Danker, *Bandits...*, 1988, s 98–100.
 20. Blasius 1976.
 21. Dirk Blasius, "'Diebshandwerk' und 'Widerspruchsgeist'. Motive des Verbrechens im 19. Jahrhundert.", i: R. van Dülmen, (Hrsg), *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. (Studien zur historischen Kulturforschung III)*, Frankfurt am Main 1990, s 218f.
 22. Blasius 1978; Dirk Blasius, "Sozialprotest und Sozialkriminalität in Duetschland. Eine Problemstudie zum Vormärz", i: H. Volkmann & J. Bergmann (Hrsg), *Sozialer Protest. Studien zu traditioneller Resistanz und kollektiver Gewalt in Deutschland vom Vormärz bis zur Reichsgründung*, Berlin 1984; Blasius 1990.
 23. Blasius 1978, s 7–18.
 24. Josef Mooser, "'Furcht bewart das Holz'. Holzdiebstahl und sozialer Konflikt in der ländlichen Gesellschaft 1800–1850 an westfälischen Beispielen.", i: Heinz Reif (Hrsg), *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1984.
 25. Mooser 1984, s 47, 55.
 26. Mooser 1984, s 58–64, 81–83.
 27. Michael Grüttner, "Unterklassenkriminalität und Arbeiterbewegung. Güterberaubungen im Hamburger Hafen 1888–1923", i: Heinz Reif (Hrsg), *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1984.
 28. Volker Jarren, *Schmuggel und Schmuggelbekämpfung in den preussischen Westprovinzen 1818–1854*, Paderborn 1992, s 20–153.
 29. Jarren 1992, s 232–49. Även Eckhard Formella menar att smugglarna säkert ansåg

sig handla rättmätigt. Däremot finns det inte något som talar för att de var några förkämpar för de undre befolkningsskiktens intressen. I stället var det den egna inkomsten och försörjningen som stod i centrum. Formella 1985, s 87–89.

30. Jarren 1992, s 154–232.

31. Blasius 1978, s 64–68.

32. Regina Schulte, "Feuer im Dorf", i: Heinz Reif (Hrsg), *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1984; Regina Schulte, *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des Bürgerlichen Gerichts Oberbayern 1848–1910*, Hamburg 1989, s 41–90. Till ett liknande resultat, men utan samma djup i analysen, kommer Eckhard Formella. Formella 1985, s 34–40.

33. Se Dag Lindström, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", (svensk) *Historisk Tidskrift* 1994.

34. Susanna Burghartz "Zur Funktion städtischer Gerichte im Spätmittelalter: Das Zürcher Ratsgericht". *Zeitschrift für historische Forschung* 6, 1989; Susanna Burghartz, *Leib, Ehre und Gut. Delinquentz in Zürich. Ende des 14. Jahrhunderts*, Zürich 1990, s 199–202.

35. Walter Rummel, "Verletzung von Körper, Ehre und Eigentum. Varianten im Umgang mit Gewalt in Dörfern des 17. Jahrhunderts", i: Andreas Baluert & Gerd Schwerhoff (Hrsg), *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1993.

36. Schwerhoff 1991, s 315; Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. Zweiter Band. Dorf und Stadt 16. – 18. Jahrhundert*, München 1992, s 199.

37. Schwerhoff 1991, s 315–22; Katharina Simon-Muscheid, "Gewalt und Ehre im spätmittelalterlichen Handwerk am Beispiel Basels", *Zeitschrift für historische Forschung* 18 (1991).

38. Lyndal Roper, *The holy household. Women and morals in reformation Augsburg*, Oxford 1989; Lyndal Roper, "'Wille' und 'Ehre': Sexualität, Sprache und Macht in Augsburger Kriminalprozessen", i: H. Wunder & C. Vanja (Hrsg.), *Wandel der Geschlechterbeziehungen zu Beginn der Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991.

39. Martin Dinges, "Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne", *Zeitschrift für historische Forschung* 16, 1989; Simon-Muscheid 1991; Schwerhoff 1991, s 312–22; Gerd Schwerhoff, "Verordnete Schande? Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Ehrenstrafen zwischen Rechtsakt und sozialer Sanktion", i: Gerd Schwerhoff & Andreas Blauert (Hrsg), *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1993, s 183f; van Dülmen 1992, s 194–214.

40. Schwerhoff 1993.

41. Richard van Dülmen (Hrsg.), *Hexenwelten. Magie und Imaginationen vom 16.–20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1987; Wolfgang Behringer, "Erträge und Perspektiven der Hexenforschung", *Historische Zeitschrift* 249 (1988); Susanna Burghartz, "The equation of women and Witches: A case study of witchcraft trials in Lucerne and Lausanne in the fifteenth and sixteenth centuries", i: R. Evans (Ed.), *The German underworld. Deviants and outcasts in German history*, London – New York 1988; Andreas Blauert, *Frühe Hexenverfolgungen. Ketzer, Zauberei- und Hexenprozesse des 15. Jahrhunderts*, Hamburg 1989; Eva Labouvie, "Wider Wahrsagerei, Segnerei und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit dem 16. Jahrhundert", i: Richard van Dülmen (Hrsg.), *Verbrechen, Strafen und Soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt am Main 1990; Eva Labouvie, "Männer im Hexenprozeß. Zur Sozialanthropologie eines 'männlichen' Verständnisses von Magie und Hexerei", *Geschichte und Gesellschaft* 16 (1990); Andreas Blauert, "Hexenverfolgung in einer spätmittelalterlichen Gemeinde.

- Das Beispiel Kriens/Luzern um 1500", *Geschichte und Gesellschaft* 16 (1990); Walter Rummel, "Soziale Dynamik und politische Problematik der kurtrierischen Hexenverfolgung. Das Beispiel der Stadt Cochem", *Geschichte und Gesellschaft* 16 (1990); Eva Labouvie, *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991; Walter Rummel, *Bauern, Herren und Hexen. Studien zur Sozialgeschichte sponheimischer und kurtrierischer Hexenprozesse 1574–1664*, Göttingen 1991. I dessa arbeten ges också hänvisningar till ytterligare litteratur.
42. Susanna Burghartz, "Kein Ort für Frauen? Städtische Gerichte im Spätmittelalter", i: Bea Lundt (Hrsg), *Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter. Fragen, Quellen, Antworten*, München 1991, s 49–52.
 43. Burghartz 1991, s 52f.
 44. Burghartz 1991, s 59–64.
 45. Radbruch & Gwinner 1951, s 242.
 46. Wilhelm Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes im Zeitalter der Aufklärung. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung der dogmatischen, prozessualen und rechtssoziologischen Aspekte*, Berlin 1973, s 7–57; Bernd D. Plaum, *Strafrecht, Kriminalpolitik und Kriminalität im Fürstentum Siegen 1750-1810*, Siegen 1990, s 103–111; Otto Ulbricht, *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland*, München 1990, s 217–404; Richard van Dülmen, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991, s 98–108.
 47. Otto Ulbricht, "Infanticide in eighteenth-century Germany", i: R. Evans (Ed), *The German underworld. Deviants and outcasts in German history*, London – New York 1988, s 110.
 48. Alfons Felber, *Unzucht und Kindsmord in der Rechtsprechung der freien Reichsstadt Nördlingen vom 15. bis 19. Jahrhundert*, Wemding 1961, s 95f; Ulbricht 1988, s 109; van Dülmen 1991, s 28f, 58–75.
 49. Wächtershäuser 1973, s 122f; Regina Schulte, "Kindesmörderinnen auf dem Lande", i: H. Medick & D. Sabeian (Hrsg), *Emotion und materielle Interesse. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*, Göttingen 1984, s 114–17; Formella 1985, s 49; Ulbricht 1988, s 111–113; Schulte 1989, s 127–129; Ulbricht 1990, s 25–92; Otto Ulbricht, "Kindesmörderinnen vor Gericht. Verteidigungsstrategien von Frauen in Norddeutschland 1680-1810", i: Andreas Blauert & Gerd Schwerhoff (Hrsg), *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1993, s 59; van Dülmen 1991, s 76–85. Även Alfons Felbers resultat från staden Nördlingen pekar i samma riktning. Felber 1961, s 96f.
 50. Den uppfattningen framfördes t.ex. i Radbruch & Gwinner 1951, s 243, men får idag knappast något stöd.
 51. Radbruch & Gwinner 1951, s 246; Formella 1985, s 50–52.
 52. Felber 1961, s 95–99.
 53. Wächtershäuser 1973, s 125–137.
 54. Schulte 1989, s 160–63.
 55. Schulte 1984; Schulte 1989, s 138–63, 279–81.
 56. Van Dülmen 1991, s 85–97.
 57. Van Dülmen 1991, s 112.
 58. Ulbricht 1993.
 59. Ulbricht 1988, s 132f.
 60. Rebekka Habermas, "Frauen und Männer im Kampf um Leib, Ökonomie und Recht. Zur Gericht der Geschlechter in Frankfurt der Frühen Neuzeit", i: Richard van Dülmen (Hrsg), *Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt am Main 1992.
 61. Några undantag finns givetvis. Se t.ex. Eric A. Johnson, "The crime rate: Longitudinal and periodic trends in Nineteenth- and Twentieth-century German criminality, from

- Vormärz to Late Weimar", i: Richard J. Evans (Ed), *The German underworld. Deviants and outcasts in German history*, London & New York 1988; Bernd Plaum, *Strafrecht, Kriminalpolitik und Kriminalität im Fürstentum Siegen 1750-1810*, Siegen 1990; Wolfgang Behringer, "Mörder, Diebe, Ehebrecher. Verbrechen und Strafen in Kurbayern vom 16. bis 18. Jahrhundert", i: Richard van Dülmen (Hrsg), *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt am Main 1990.
62. Blasius 1981, s 616; Schwerhoff 1992, s 397f; Andreas Blauert, "Kriminaljustiz und Sittenreform als Krisenmanagement? Das Hochstift Speyer im 16. und 17. Jahrhundert", i: Andreas Blauert & Gerd Schwerhoff (Hrsg), *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1993, s 124f; Andreas Blauert & Gerd Schwerhoff, "Vorbemärkung", i samma band s 9.
 63. Behringer 1990, s 85.
 64. Herta Mandl-Neumann, "Überlegungen zu Kriminalität und Mobilität im späten Mittelalter", i: Gerhard Jaritz & Albert Müller (Hrsg), *Migration in der Feudalgesellschaft*, Frankfurt am Main 1988, s 57.
 65. Plaum 1990, s 6.
 66. Behringer 1990, s 86f.
 67. Mandl-Neumann 1988, s 59f.
 68. Blasius 1978, s 7-18.
 69. Michael Frank, "'Weil Ordnung die Seele aller Dinge ist.' Dörfliche Gesellschaft und Kriminalität in Lippe 1650-1800", i: Stefan Brakensiek m.fl. (Hrsg), *Kultur und Staat in der Provinz. Perspektiven und Erträge der Regionalgeschichte*, Bielefeld 1992.
 70. Schulte 1989, s 21-31.
 71. Gerd Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt*, Bonn - Berlin 1991, s 27f; Schwerhoff 1992, s 397-400.
 72. Schwerhoff 1991, s 125-73; Schwerhoff 1992, s 388-94.
 73. Schwerhoff 1991, s 446.
 74. Burghartz 1989; Burghartz 1990, s 199-202.
 75. Richard van Dülmen, "Das Schauspiel des Todes. Hinrichtungsrituale in der frühen Neuzeit", i: Richard van Dülmen & Norbert Schindler (Hrsg), *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags. (16.-20. Jahrhundert)*, Frankfurt am Main 1984; Richard van Dülmen, *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*, München 1988.